

پیشگفتار

تاریخ هر علم، جزئی است جدایی‌ناپذیر از آن. هیچ علم بشری‌ای، بر دست یک فرد، و در یک زمان، به تمامت و کمال پدید نمی‌آید. مفاهیم، مسائل، فرضیات، براهین و قواعد، در هر حوزه معرفتی، به تدریج و در رهگذار تاریخ به میدان اندیشه‌ها گام می‌نهند و بر قلم عالمان جاری می‌شوند. علوم اسلامی نیز به طور عام، و فلسفه اسلامی به طور خاص، از این قاعده مستثنا نیستند. فلسفه اسلامی یک باره، در یک زمان یا بر دست یک یا چند فرد معین پدید نیامده است؛ بلکه در پیدایش، شکل‌گیری، توسعه و تعمیق اندیشه‌های فلسفی در اسلام، هم میراث فرهنگها و تمدنهای دیگر، هم آموزه‌های اسلامی، هم باریک‌اندیشیها و نوآوریهای حکیمان مسلمان، و هم انتقادهای منتقدان - اعم از متکلمان، عارفان و فقیهان - دخیل و مؤثر بوده است، و این ماجرا روندی تدریجی و تاریخی است. بر این اساس، تاریخ فلسفه دانشی است که این جریان را در گستره زمان بازمی‌نماید.

بدین ترتیب، کتاب تاریخ فلسفه نه تنها مبین اندیشه‌های درست، مقبول و مفید است، بلکه آنچه در تاریخ این حوزه از تفکر، اعم از صحیح و خطا، نو و کهنه، و مقبول و منسوخ، روی داده است بازمی‌تاباند. برای مورخ فلسفه نه تنها موفقیتها بلکه شکستها، نه تنها توافقات بلکه نزاعها و کشمکشها، نه تنها تأسیسها بلکه تخریبها نیز ارزشمند است. او می‌کوشد تا حد امکان امین مآوقع باشد، اما این امانت‌داری و بی‌طرفی در مقام نقل و گزارش، او را از ارزش‌گذاری و رد و قبول در مقام تحلیل و ارزیابی بازمی‌دارد؛ البته به شرطی که این دو مقام را در هم نیامیزد.

به‌رغم آنکه فلسفه اسلامی پیشینه‌ای دیرین دارد و درختی تناور شده است، تاریخ‌نگاری فلسفه اسلامی نهالی نوپاست. به همت مستشرقان و مسلمانان آثار

پرشماری در این زمینه پدید آمده است که قابل استفاده و قدردانی است، اما فقدان آثاری جامع‌تر و پخته‌تر همچنان احساس می‌شود.

در هر نوع تاریخ‌نگاری فلسفه، گزیری از گزینش نیست و در این مهم علاقه‌ها، عقیده‌ها و دانش مورخ تأثیری تام دارد. همچنین با توجه به مخاطب مورد نظر و هدف نگارنده، تاریخ فلسفه را می‌توان به صورتهای گوناگونی نگاشت. برخی از این صورتهای بدین قرارند:

الف) تاریخ تفصیلی فلسفه به منزله کتاب مرجع و منبع: در این شیوه می‌کوشند، هم از نظر معرفی فیلسوفان، و هم موضوعات و آراء افراد مورد بحث، دامنه کار هر چه فراگیرتر باشد. چنین اثری می‌تواند ویژه تاریخ فلسفه در یک تمدن یا مذهب یا کشور، یا حتی عام‌تر و بلکه جهانی باشد؛

ب) تاریخ فلسفه برای عموم: حوزه گزینش در این مقام محدودتر است. در این شیوه می‌کوشند از مباحث تخصصی محض و ورود به برهانها و تحلیل‌های پیچیده پرهیز کنند. این گزینش و ساده‌نویسی در کتابهایی که برای مخاطبان نوآموز و ناآشنا با مباحث فلسفی تدوین می‌شود بیشتر صورت می‌گیرد؛

ج) تاریخ فلسفه تحقیقی و تحلیلی تخصصی: در این گونه آثار، اندیشه‌های یک یا چند فیلسوف و یا یک مکتب فلسفی به تفصیل و به گونه‌ای تحلیلی و نقادانه کانون تحقیق قرار می‌گیرد و به زمینه‌ها و تأثیر و تأثرات و جایگاه و گاه مقایسه با برخی فلاسفه یا مکتبهای دیگر نیز پرداخته می‌شود. با این روش همچنین می‌توان به بررسی تحلیلی و تاریخی یک مسئله یا نظریه فلسفی پرداخت؛

د) تاریخ فلسفه به منزله یک متن درسی آکادمیک: در این دسته از آثار نیز گزینش فلاسفه و مسائل در نظر است، با این تفاوت که غرض ارائه گویا، دقیق و تحقیقی اما فشرده مهم‌ترین آراء فیلسوفان است. قلمرو این آثار می‌تواند خاص یک فرهنگ، تمدن، و مذهب و یا جهانی باشد. در این شیوه باید ساده‌نویسی پیشه کرد، اما نباید دقت فدای سهولت شود.

اثر حاضر اما، که متنی از سنخ دسته چهارم به شمار می آید، در پی تدوین اثری تحقیقی، تحلیلی، ولی فشرده و گویا در تاریخ فلسفه اسلامی به عنوان متن درسی برای دانش پژوهان سطوح عالی حوزوی و دانشگاهی و مدرسان و محققان علاقه مند است. این اثر با پیشنهاد و همکاری سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی - رحمة الله علیه -، به قلم جمعی از محققان و مدرسان فلسفه حوزه علمیه قم نگاشته شده است. از آنجا که اثر، متنی درسی است حجمی در خور این هدف - نه بسیار تفصیلی و نه بسیار مختصر - برای آن در نظر گرفته شده است. جریانها، افراد، اصول و آراء مؤثر و تعیین کننده محور مباحث در هر فصلی است، و درباره موضوعات، جریانات و افرادی که چنین جایگاهی ندارند به اجمال سخن رفته است.

تدوین تاریخ فلسفه بر محور موضوعات، فلاسفه، دوره‌ها، و مکتبهای فلسفی است، اما هیچ یک از این شیوه‌ها به تنهایی، با وجود رعایت اختصار، همه ابعاد تاریخ فلسفه اسلامی را پوشش نمی دهد. از این رو در این اثر تقسیم بندی فصلها بر اساس تلفیقی از روشهای مختلف است. محور در هر فصلی ممکن است با دیگر فصلها متفاوت باشد. برخی بر اساس محوریت یک مکتب، برخی بر محور موضوع یا حوزه معرفتی، بعضی با محوریت یک فیلسوف یا دوره خاص، و گاه جغرافیا و منطقه‌ای خاص شکل گرفته اند. البته گزینش هر یک از این شیوه‌ها در هر فصل دلیلی داشته است.

فلسفه به معنای خاص آن شامل علوم طبیعی، منطق، کلام و عرفان نیست، اما با همه آنها تعامل دارد؛ به گونه‌ای که بدون در نظر گرفتن سهم این حوزه‌های معرفتی در فلسفه، نمی توان تصویر واقع نما و درستی از تاریخ فلسفه اسلامی ارائه داد. بر این اساس، چهار فصل به تاریخ علوم و طبیعات، منطق، کلام و عرفان اختصاص یافته است.

به نظر می رسد این تنوع در شیوه، در عین رعایت اختصار، به جامعیت نوشتار و هدف تعلیمی آن کمک کند. با این حال این جامعیت نسبی است؛ زیرا نه از همه

فلسفه‌ورزان سخن گفته‌ایم و نه همهٔ موضوعات فلسفی را کانون بحث و نظر قرار داده‌ایم. محض نمونه، از سیر تفکر فلسفی در شبه‌قاره سخنی نگفته‌ایم و فصل مستقلی را به حکمت عملی اختصاص نداده‌ایم. امید است بتوانیم در چاپهای بعد پاره‌ای از کمبودها را برطرف سازیم.

از آنجا که برخی افراد در حوزه‌های گونه‌گون فکری تأثیرگذار بوده‌اند، در بیش از یک فصل آراء آنان بررسی شده است؛ به مثل، ابو حامد غزالی، از آنجا که هم منتقد فلسفه بوده، هم به تصوف تعلق دارد و هم در جرگهٔ اهل کلام است، در سه فصل از او سخن گفته شده، و چون هر فصلی با اینکه به دیگر فصلها پیوسته است، مقاله‌ای مستقل به شمار می‌آید، برخی مطالب دربارهٔ یک فرد ممکن است تکرار شده باشد.

هر چند کوشیده‌ایم قسمتهای مختلف کتاب از هر حیث هماهنگ باشد، اولاً، مقالات در یک سطح نیستند؛ ثانیاً، از آنجا که نویسندگان مختلف سبک و سلیقه‌های گوناگونی دارند هر مقاله‌ای حال و هوایی خاص، و ادبیات و روشی تا حدی متفاوت دارد. این تنوع نیز اثر را از یکنواختی و ملال‌انگیزی خارج می‌سازد. هر چند هر فصلی مقاله‌ای مستقل به شمار می‌آید و نویسندهٔ هر مقاله مسئول محتوا و دیدگاههای طرح شده در آن است، کوشش شده است حتی الامکان پیوستگی مقالات حفظ شود و طرح و نگاه واحدی بر آنها حاکم باشد. پیشنهادهای صاحب‌نظران محترم برای تصحیح و تکمیل این اثر مورد تقدیر و سپاس خواهد بود. کتاب مشتمل بر سه جلد، و هر جلد در بردارندهٔ پنج فصل به ترتیب ذیل است: جلد اول: مقدمه‌ای بر فلسفهٔ اسلامی و تاریخ آن، نخستین ایام در فلسفهٔ اسلامی، شکل‌گیری فلسفهٔ اسلامی، حکمت سینوی، و منتقدان فلسفهٔ مشاء؛

جلد دوم: فلسفه در مغرب اسلامی، منطق و منطق‌دانان مسلمان، سیری در کلام اسلامی، نگاهی به تاریخ علوم در تمدن اسلامی، تصوف و عرفان و تاریخ آن؛ جلد سوم: حکمت اشراقی سهروردی، حوزه‌های فلسفی شیراز و اصفهان،

حکمت متعالیه، مفسران و منتقدان حکمت متعالیه، و فیلسوفان معاصر.

پدیدآورندگان اثر عبارت‌اند از:

استادان ناظر: جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر احمد احمدی و جناب

حجت‌الاسلام والمسلمین غلامرضا فیاضی.

ناظر و ویراستار علمی: دکتر محمد فنایی اشکوری.

نویسندگان مقالات آقایان: محسن جوادی، قربانعلی زمانی قمش‌ای، عسکری

سلیمانی امیری، عباس عارفی، عبدالرسول عبودیت، محمد فنایی اشکوری، یارعلی

کرد فیروزجایی، حسین مظفری، سیدیدالله یزدان‌پناه و حسن یوسفیان.

در این مقام بایسته است از همه کسانی که در پدید آوردن این اثر مددکار ما

بوده‌اند صمیمانه سپاس‌گزاری کنیم: از استاد محترم حضرت آیت‌الله مصباح یزدی

که بانی طرح و هادی ما در این راه بودند؛ از استاد محترم جناب حجت‌الاسلام

والمسلمین دکتر احمد احمدی، از بانیان طرح و ناظر آن، که با دقت و باریک‌بینی

یک‌یک مقالات را از نظر گذراندند و ما را از تصحیحات و تعلیقات سودمندشان

بهره‌مند ساختند؛ از استاد محترم جناب حجت‌الاسلام والمسلمین غلامرضا فیاضی به

دلیل قبول زحمت نظارت و راهنماییهای مفید و عالمانه به نویسندگان؛ از محققان

نویسنده مقالات؛ از حجج‌الاسلام والمسلمین آقایان محمود رجبی و دکتر احمد حسین

شریفی، معاونان پژوهشی سابق و فعلی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی علیه السلام به خاطر مساعدتهای بی‌دریغ در تحقق این طرح؛ از مدیریت تدوین متون

مؤسسه به‌ویژه جناب حجت‌الاسلام سیدابوالفضل حسنی و همکارانشان آقایان

مسعود نقی‌لو و سیدعلی حسینی فاطمی؛ و از جناب آقای علیرضا تاجیک که در

ویرایش اثر، و جناب حجت‌الاسلام آقای رضا درگاهی‌فر که در فراهم آوردن نمایه

ما را یاری رساندند. توفیق همه این عزیزان فرهیخته را از درگاه ایزدی خواستارم.

محمد فنایی اشکوری

قم، ۱۳۸۷